

«Мені остогидла моя п'еса. Я хотів би втекти...»

66

Ольга КЛЕЙМЕНОВА

Гортання сторінок кольору пряженого молока прямо пов'язане з березневими календарними позначками – Міжнародним днем театру та 160-ю річницею смерті Миколи Гоголя.

«Серйозно збирався піти в актори»

Трепет, із яким вчитуємося в шостий том «Творів та листів М. В. Гоголя», цілком природний. Адже видання цієї книжки у 1896 році близьке в часі до кончини письменника (4 березня 1852-го). Томик, повністю присвячений «Ревізору», побачив світ у Санкт-Петербурзькій типолітографії товариства «Просвѣщеніє». Одразу привертає увагу вишуканий подарунок для бібліофілів: малюнки автора вічної комедії – ескізи до останньої сцени п'єси, вміщені на розкладних вклейках. Таке подання, що нині сприймається як ознака ґрунтовності видавців або ж їхня естетська примха, насправді мотивується технічною молодістю тодішнього книговиробництва.

Є тут ще один ілюстративний бонус для читачів – олівецький портрет Гоголя (1840 р.) роботи Олександра Іванова, автора відомого живописного овалного портрета ушавленого літератора.

Роман письменника зі сценічним мистецтвом є темою «увертюри» до всіх текстів книги – вступної статті Володимира Каллаша «Драматичні твори Гоголя».

Стаття насичена фактами біографії Гоголя, які для сучасних шанувальників літератури давно не є одкровенням. Водночас тут чимало менш відомих та невідомих подробиць його особистої історії.

Пам'ятаємо, що, навчаючись у Ніжинській гімназії вищих наук, Гоголь мав проблеми з опануванням іноземних мов, але у словесності й малюванні демонстрував неабиякі таланти (ескізи пером до «Ревізора» із книжки, яку тримаємо в руках, вирізняє професійність). Та Володимир Каллаш концентрує увагу читача на ще одному обдаруванні Миколи Васильовича.

Майбутній літератор мало не став актором. Тепер можна лише радити цьому, адже з нього міг вийти посередній лицедій і світ ніколи не дізнався б про «Віа» чи «Мертві душі». Володимир Каллаш нагадує: у юнацтві Гоголь створив гімназійний театр, грі в якому пристрасно відда-

вався. Коником аматора сцени стали ролі старих пань.

Автор статті зауважує: «Віра у свій акторський талант була такою великою в Гоголя, що в Петербурзі, після кількох невдалих спроб влаштуватися, він серйозно збирався піти в актори, та лише реалізм його читки, що йшов усупереч тодішнім театральним традиціям, завадив здійсненню цього наміру».

Без сумніву, запевняє Каллаш, у багато та різнобічно обдарованій натурі Гоголя були неабиякі задатки великої артистичної сили: «Він охоче зближується з артистичним світом, глибоко любить театр, вдумливо вивчає історію та теорію драматичного мистецтва. Навіть такий тонкий знавець театру, як Белінський, по-

День

Міжнародний день театру відзначається 27 березня починаючи з 1962 року: тобто в 50-й раз. Засновано свято Мельпомени 1961-го у Відні на ІХ конгресі Міжнародного інституту театру при ЮНЕСКО.

тім вражатиметься глибиною, влучністю та оригінальністю його сценічних спостережень, його поглядів на характер та значення драматичного мистецтва».

«Зібрати докупи все лихе»

Відстежуючи еволюцію драматургічної творчості Миколи Гоголя, Володимир Каллаш нарешті зупиняється на «Ревізорі»: текст комедії та супровідні до неї матеріали становлять зміст томика. Автор статті з перших кроків своєї «Ревізоріани» припускається хронологічних неточностей.

Констатує відомий факт запозичення драматургом сюжету комедії в Пушкіна, Каллаш, зокрема, пише: «У 1835 р. Гоголь просив Пушкіна в листі: «Будьте ласкаві, дайте який-небудь сюжет, хоч якийсь смішний або несмішний, але суто російський анекдот. Рука тремтить написати, тим часом, комедію». Мабуть, пише Каллаш, відповіддю на таке прохання й була поступка сюжету «Ревізора» – «суто російського анекдота». Далі дослідник розповідає: «Перші начерки «Ревізора» з його довготами, часом комічним пересолом та поверховим іще тлумаченням типу Хлестакова належать до кінця 1834 та початку 1835 рр.» (!).

Каллаш також повідомляє: «Над «Ревізором» Гоголь почав працювати з середини 1834 р. Остаточний текст п'єси був відточений лише 1842 р. Тож знадобилося 8 років наполегливої творчої праці, щоб перетворити розказаний Пушкіним анекдот на найкращу нашу суспільну комедію».

Далі йдеться про те, що впродовж 1835 року «Ревізор» позбувся майже всіх надмірностей і став перетворюватися на творіння «щільне й тверде». Отже, маємо справу з часовими невідповідностями, що їх не помітив ані автор статті, ані редактор книги.

Утім, ці прояви неухважності нівелюються цікавими спостереженнями та умовиводами літературознавця.

Досяг

Володимир КАЛЛАШ (1866–1918) – український та російський літературознавець, фольклорист, бібліограф. Уродженець села Якубівка на Чернігівщині (саме там був родинний маєток Каллашів). Товаришував із Михайлом Грушевським. Серед відомих творів – «Становище непрацевдатних старих у первісному суспільстві», «Палій і Мазепа в народній поезії», «Поетична оцінка Пушкіна», «Із історії малоруської літератури 20-х рр. XIX ст.».

Зупинившись на етапі досценічного становлення комедії, він резюмує: «Із «Ревізором» зростає і сам Гоголь».

Про кінець 1834-го – початок 1835 року Каллаш розповідає як про час внутрішнього перелому для Миколи Васильовича. А далі цитує «Авторську сповідь» Гоголя: «Я побачив, що у творах моїх я сміюся даремно, марно, сам не знаючи, навіщо. Якщо сміятися, то вже ліпше сміятися сильно й над тим, що справді гідне осміяння загального. У «Ревізорі» я наважився зібрати докупи все лихе в Росії, яке я тоді знав, усі несправедливості, які робляться в тих місцях і в тих випадках, де найбільше від людини потрібна справедливість, та разом посміятися над усім... Крізь сміх, який ніколи ще в мені не проявлявся з такою силою, читач почув сум. Я сам відчув, що вже сміх мій не такий, яким був раніше, що вже не можу бути у творах моїх тим, чим був досі, й що власне потреба розважати себе безневинними, безтурботними сценами закінчилася разом із моїми молодими роками».

Прем'єра «Ревізора», а радше – вибуховий ефект від неї заслужили в статті на особливу увагу. Відбулася перша вистава в Петербурзі в Александринському театрі 19 квітня 1836 року. Після чого інспектор репертуару російської трупи констатував у своєму щоденнику: «Государ імператор з нащадком раптом вирішили бути присутніми та був надзвичайно задоволений, сміявся від усієї душі». Наводяться й хрестоматійні слова Миколи І: «Усім дісталось, а мені найбільше». До речі, саме позитивна реакція імператора проклала зелену постановницьку вулицю для забороненої цензурою п'єси.

Під час спілкування з бібліографічною рідкістю пригадується доля ще старішого видання «Ревізора», яке літератор подарував Миколі І. Царським презентом Гоголю у відповідь була діамантова каблучка. (Як відомо, імператорська родина не раз висловлювала Гоголю своє шанобливе ставлення за допомогою коштовностей та грошей).

...Після прем'єри Гоголя накрило лавиною цькування «доброчливців». Здавалося б, є перевірений мудрий погляд на такий стан речей: критична хвиля – ознака швидше успіху, ніж навпаки, а об'єктивні оцінки поставить лише час. Проте спокій чутливої душі драматурга таки похитнувся. Володимир Каллаш розповідає, що «травлю» «Ревізора» розпочав у газеті «Северная пчела» Фаддей Булгарін (відомий прихвостень жандармського шефа Бенкендорфа): «Канва п'єси «не нова й пустопорожня», що давно використана майже всіма європейськими літературами... У багатьох сценах немає навіть і тіні правдоподібності». Ось іще кілька булгаринських пасажів:

«На зловживаннях адміністративних не можна побудувати справжньої комедії», «Проджджайте всю Росію вздовж і впоперек, ви не почувєте слова «хабар».

Запасся ложкою дьогтю і Йосип Сенковський, редактор журналу «Библиотека для чтения»: «У ній (п'єсі. – Ред.) немає ані зав'язки, ані розв'язки», немає й характерів, лишень суцільна заявленість анекдота». Можна припустити, що Сенковський зробив пас у відповідь на попередні випадки Гоголя проти нього в часопису «Современник»: «Критика його була або незаперечною похвалою, в якій рецензент від усієї душі тішився власними фразами, або хулою, в якій відчувалися якісь дивні лютощі». Без сумніву, Сенковський був свого часу особистістю доволі знаюю й не пробачив образи. Однак де нині той Сенковський? Хто його пам'ятає? А от Гоголя пам'ятають усі.

«Ніхто не знає і не чує моїх страждань»

Лєвова частка книги – «Додатки до «Ревізора», що являють собою самостійний цикл творів Гоголя. Протягом десятиріччя письменник створював цей розширений автокоментар до п'єси з побажаннями стосовно її постановки.

Деякі глави «Додатків» відображають динаміку авторських правок, фіксують еволюцію п'єси. Є тут найперший текст «Ревізора», а також сцени перероблені, викінчені, дописані для того чи іншого видання (до третього включно). Та найціннішим із «Додатків» (якщо взагалі можна зважувати ту чи іншу вартість слова класика), мабуть, є «Уривок з листа, написаного автором незабаром після першої вистави «Ревізора» до одного літератора». Адже цей епістолярний шедевр – надзвичайно глибоке занурення Гоголя в середину власного твору.

Як пояснюють «Примітки» наприкінці видання, йдеться про невідправлений лист Гоголя до Пушкіна, написаний на його власне прохання. Олександр Сергійович під час прем'єри перебував не в Петербурзі, тож зажадав від колеги повного звіту про подію та, зокрема, виконання комедії на сцені. Однак незабаром Пушкін прибув до столиці, й у Гоголя відпала потреба надсилати листа.

«...Ревізор зіграний – і в мене на душі так смутно, так дивно... Моє ж творіння здалося мені огидним, диким і нібито геть не моїм, – бідкається драматург. – Головна роль пропа-

ла; так я і думав... Невже справді не видно з самої ролі, що таке Хлестаков? Чи то мене охопила завчасно сліпа гордість, і сили мої опанувати цей характер були такі слабкі, що навіть і тіні, й натяку в ньому не залишилося для актора?».

У невідправленому листі автор наче сповідується – не так «одному літераторові», як сам собі, немов виправдовується перед власним дзеркальним відображенням: «Іще слово про останню сцену. Вона геть не вийшла. Завіса закривається в якусь смутну хвилину, і п'єса, здається, нібито не закінчена. Та я не винен. Мене не хотіли слухати. Я й тепер кажу, що остання сцена не матиме успіху доти, доки не зрозуміють, що це просто німа картина, що все це має являти собою одну окам'янілу групу, що тут закінчується драма та змінює її окам'яніла міміка, що дві-три хвилини не має опускатися завіса, що здійснитися все це повинно в тих самих умовах, яких потребують так звані *живі картини*».

А далі – крик змученого творця: «Я втомився душею і тілом. Клянусь, ніхто не знає і не чує моїх страждань... Мені остогидла моя п'єса. Я хотів би втекти тепер бозна-куди, й лише майбутня моя подорож, пароплав, море та інші, далекі небеса можуть освіжити мене».

«Ви забули про будь-яку людську скромність»

Іще один із «Додатків» – «Попереднє повідомлення до видань «Ревізора» на користь бідних». Гоголь пише, що майже всі російські літератори жертвували чим-небудь від праць своїх на користь тих, хто злидарює. І лише «я відстав від інших». Бажаючи, хай пізно, заглядати свою провину, він призначає на користь бідних четверте та п'яте видання «Ревізора», які одночасно надруковані в Москві та Петербурзі з додаванням нової, не відомої публіці п'єси «Розв'язка «Ревізора». Гоголь просить читачів збирати дані про всіх, хто злидарює в Москві та Петербурзі, та передавати їх тим, на кого покладено роздачу допомоги. Під зверненням надруковані імена подвижників, котрі цю благородну місію виконуватимуть.

Згадувана «Розв'язка «Ревізора», така собі п'єса про п'єсу, – наступна глава «Додатків». Із реплік діючих осіб одну за одною вилучаємо приховані авторські рефлексії з приводу постановки комедії. У «Примітках» наприкінці книги йдеться про те, що «Розв'язку» зустріли в штики друзі Миколи Гоголя. Зокрема, Михайло Щепкін (виконавець

ролі Городничого в Москві), котрий у цьому своєрідному доважку до п'єси фігурує як «перший комічний актор». Видатний артист сприйняв «Розв'язку» як особисту образу. Міні-п'єса спричинила сплеск негативної реакції також і в Сергія Аксакова, знаного критика, мемуариста, члена-кореспондента Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук: «...тут немає ніякої розв'язки, та й немає в ній жодної потреби; але чи подумали ви про те, яким чином Щепкін, даючи себе в бенефісі «Ревізора», увінчує сам себе якимось вінцем, котрий йому піднесли актори? Ви забули про будь-яку людську скромність».

«Не впасти в карикатуру»

Один із найвідоміших супровідних текстів до безсмертної комедії – «Попереднє повідомлення для тих, хто хотів би зіграти, як належить, «Ревізора». Батьківські побажання Миколи Васильовича акторам-сучасникам вилилися в авторський месидж підкорювачам сцени багатьох наступних генерацій. «Передовсім треба боятися, щоб не впасти в карикатуру», – застерігає драматург. «Смішне, – вважає він, – полягає саме в тій серйозності, з якою зайнята своєю справою кожна з осіб, виведених у комедії». Гоголь пропонує власне бачення ключових персонажів. Починає з Городничого, сценічна доля якого непокоїть автора чи не найбільше: «Він відчуває, що грішний; він ходить до церкви; він навіть гадає, що у вірі твердий. Він навіть має намір колись, згодом покаятися. Проте є велика спокуса всього того, що пливе до рук...».

Запропонувавши акторам чіткі абрисы основних персонажів, Гоголь насичує штрихи соковитими

мазками. Закономірною кульмінацією огляду діючих осіб є центральна постать п'єси Хлестаков. Він – «нища людина... Ніколи б йому в житті не вдалося б зробити справу, що привернула б чийсь увагу. Проте сила загального страху створила з нього чудове комічне обличчя. Страх, затьмаривши очі всіх, дав йому поприще для комічної ролі». «Тож актор для цієї ролі повинен мати дуже різнобічний талант, що в змозі виражати різні риси людини», – підсумовує драматург.

Надзвичайно ретельно розжовує він найнапруженіші хвилини комедії – останню сцену, що «має бути особливо зіграна розумно. Тут уже не жарт, і становище багатьох осіб майже трагічне». Автор заглиблюється в нюанси, які за довгі роки стали абеткою численних театральних труп. Розставивши в німій сцені кожного актора на позиції, Гоголь радить: «Аби зав'язалася група вправно та невимушено, найліпше доручити майстерному художникові зробити малюнок...».

Гоголь – перфекціоніст, коли йдеться про втілення його дітища акторами: «Якщо вони були холодні й напружені під час вистави, то залишаться такими само холодними й напруженими, з тією різницею, що в цій німій сцені ще більше виявиться їхнє немистецтво».

На прискіпливість до інших він мав право, адже був украй прискіпливим до себе. Він вимагав від інших натур складності, неоднозначності, бо сам існував у суперечливих іпостасях містифікатора та реаліста, людини-рани й нонконформіста, радикального трагіка за суттю та комедіанта-профі. Невичерпний та безсмертний, як його творіння, він і нині дивує відкриттями-переосмисленнями, щойно нам знову спадає на думку витягти з палиці палітурку з написом «Гоголь».

P. S. В оформленні матеріалу використано малюнки Миколи Гоголя до п'єси «Ревізор», скановані з видання 1896 року.